

Становлення та розвиток принципу змагальності в кримінальному процесі

Establishment and Development of the Adversarial Principle in the Criminal Process

Оксана Стрілецька¹
Oksana Striletska

¹ *University of State Fiscal Service of Ukraine*
31 Universytetska street, Irpin, 08205, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.72-2

LCC Subject Category: K1-7720

Received 25.06.2021
Accepted 26.07.2021
Published online 31.07.2021

Corresponding Author:
kashkinlaw@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License 

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії виникнення та розвитку принципу змагальності в кримінальному процесі. Еволюція принципу змагальності в кримінальному процесі досліджується в хронологічному порядку, в історичній ретроспективі. На підставі розвитку нормативно-правових актів та рівня державного управління виділяються окремі історичні періоди, пов'язані з розвитком принципу змагальності в кримінальному процесі. Ретроспектива свідчить про те, що змагальність слід прийняти за основу організації всього кримінального процесу. Тільки в цьому випадку можливий чіткий поділ функцій обвинувачення, захисту і вирішення кримінального провадження на всіх його стадіях, та наділення сторін процесу рівними можливостями щодо надання доказів та відстоювання своїх позицій.

Ключові слова: принцип змагальності; змагальність; Соборне Уложення; Статут кримінального судочинства; сторона захисту; сторона обвинувачення; суд; кримінальний процес; кримінальне провадження.

Abstract. The article is devoted to studying the history of the origin and development of adversarial principles in criminal proceedings. The evolution of the adversarial principle in the criminal process is studied in chronological order, in historical retrospective. Based on the development of legal regulations and the level of public administration, specific historical periods related to the development of the adversarial principle in criminal proceedings are distinguished. A retrospective suggests that adversarial proceedings should be taken as the basis for the organization of the entire criminal process. Only in this case, it is possible to clearly separate the functions of prosecution, defence, and resolution of criminal proceedings at all its stages and give the parties equal opportunities to provide evidence and defend their positions.

Keywords: adversarial principle; adversarial proceedings; the Cathedral Code; the Statute of Criminal Procedure; defence; prosecution; court; criminal procedure; criminal proceedings.

ВСТУП

Кримінальний процес пройшов досить тривалий шлях еволюції, одна форма кримінального провадження змінювалась іншою, і в результаті він набув стійких рис змагальності, які на сьогоднішній день пов'язують із становленням та розвитком політичних систем демократичного типу. Не можна не погодитися з тим, що для демократії характерні змагальність і гласність, спрямовані на забезпе-

чення наявного рівня свободи: вільне обговорення будь-яких питань та вільне змагання претендентів [12, с. 24]. Принцип змагальності в кримінальному процесі є складним соціально-правовим явищем, яке обумовлює необхідність звернення до історичного досвіду його виникнення, для визначення перспектив подальшого вдосконалення в плані практичної реалізації у сучасному кримінальному процесі.

Проблеми судочинства і змагальності в кримінальному процесуальному праві в різний час досліджували О. Кочеткова, Т. Лотиш, І. Нікітіна, М. Розін, Н. Сардарян, О. Чічканов та ін. науковці.

Метою статті є дослідження генези розвитку принципу змагальності в кримінальному процесі

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Починаючи наше дослідження, варто нагадати, що змагальність є не лише принципом судочинства, а й однією з його форм. Вважається, що змагальний кримінальний процес виділився з приватно-позовного процесу – одного з підтипів найбільш ранньої обвинувальної форми кримінального процесу, що існував у Київській Русі. Кримінальний процес на той час був представлений змаганням сторін, які називалися «суперниками», або «сутяжниками», і називався «тяжбенним». Суперечка вирішувалася лише на підставі тих доказів, які були представлені позивачем – обвинувачем та відповідачем – обвинуваченим. На змагальні сторони покладався обов'язок щодо доказування своєї правоти, а громада – суд – виступала в якості спостерігача за змаганням між сторонами та констатувала підсумок змагання.

Приватно-позовний кримінальний процес мав окремі риси змагальності: розмежування процесуальних функцій обвинувачення й захисту; розподіл сторін; повна рівноправність сторін у суді, причому на всіх стадіях кримінального процесу; незалежність суду. До недоліків можна віднести відсутність вимоги повноти доказування вини, наявність лише внутрішнього переконання суду; докази часто не відносилися до справи по суті й носили релігійно-містичний характер (ордалії, поле, присяга), що призводило до судових помилок; відсутність захисту публічного інтересу [6, с. 38-39]. Варто підкреслити, що принцип змагальності лише вбачався у приватно-позовній формі кримінального процесу, вирішального значення в забезпеченні істинних висновків у кримінальному судочинстві він не мав. В основі процесу знаходилась активність сторін і, перш за все, тієї сторони, яка виступала в ролі обвинувача.

Після розпаду Київської Русі та періоду феодальної роздробленості українські землі

ввійшли до складу різних державних утворень, з наступним заснуванням на них станово-представницької монархії. Зміна форми правління на станово-представницьку монархію супроводжувалася в період XV-XVII ст. становленням основних елементів розшукового (інквізиційного) процесу, який прийшов на зміну обвинувальному процесу.

Розвиток суспільних відносин та антагонізму між феодалами й селянами неминуче вів до зміни процесуального законодавства, появи в ньому раніше невідомих форм та інститутів, посилення інквізиційних начал процесу. Дані тенденції рельєфно відобразилися в Соборному Уложенні 1649 року, яке приділяє багато уваги розшуку, хоча перевага також надається і суду [13, с. 21]. Слід нагадати, що з середини XVII ст. значна частина сучасної Лівобережної України (Гетьманщина) потрапила під управління Російського Царства, яке в 1721 році перетворилося на Російську Імперію. Російська Імперія з дня свого заснування і до ліквідації в 1917 році почала об'єднувати під своїм прапором все більше територій, які на сьогоднішній день знаходяться в складі України. Даний історичний факт призвів до того, що починаючи з середини XVII ст. на значну частину українських територій поширилася дія Соборного Уложення 1649 року [2, с. 58], яким у ряді випадків передбачалася можливість переходу справи, що почалася порядком обвинувального процесу, до провадження в порядку розшукового процесу.

В епоху дії Соборного Уложення паралельно існували два процесуальні порядки розгляду справ: суд і розшук. У першому, на відміну від другого, проявлялися змагальні начала. Судовий порядок зберігався для дрібних, з точки зору держави, справ. До них відносилися майнові спори та дрібні кримінальні справи. Відносно тяжких злочинів замість судового порядку використовувався розшук, який був не стільки розглядом справ з метою встановлення істини, скільки кримінальним переслідуванням злочинців державним елементом. При цьому, за тяжкі злочини не вимагалось заяви «позивача» (хоча й вони не виключалися) – приводом міг стати указ царя або донос.

За Соборним Уложенням 1649 року найважливішими учасниками системи досудового провадження були воеводи і губні старости. Вони діяли на місцях і за своєю суттю пред-

ставляли одноосібні судово-слідчі органи. На рівні середньої ланки, замість воевод та губних старост, функціонували розшукові накази. Очевидно, що, на цьому історичному етапі відбувається зародження багатоступінчастої системи організації судочинства, де функції правосуддя і розшуку здійснювалися одними й тими ж органами. Досудове провадження здійснювалося (якщо воно взагалі здійснювалося, оскільки правового закріплення досудового провадження як обов'язкового елемента кримінального процесу не існувало) воеводами, губними старостами і посадовими особами розшукового наказу [15, с. 32]. Слідство і суд розглядалися як єдиний елемент загального процесу розгляду кримінальної справи. Обвинувач від імені держави, слідчий та суддя об'єднувалися в одну особу, в один каральний орган, метою якого було придушення спротивів населення, спрямованих проти пануючого класу, при цьому відбувалося придушення не лише простих людей, а й представників боярської опозиції.

До кінця XVII ст. на законодавчому рівні відбувається остаточний відхід від змагальних начал у судовому розгляді. Так, Іменний Указ «Про скасування в судових справах очних ставок, про введення, замість них, розпитування та розшуку, про свідків, про відвід їх, про присягу, про покарання за лжесвідків і митні гроші» від 21.02.1697 р. запроваджував розшукову форму процесу для кримінальних та цивільних справ, для яких, згідно Соборного Уложення, був передбачений судовий порядок розгляду. Ухвалення в 1715 році Короткого зображення процесів і судових тяжб, яке було самостійною частиною Військового статуту Петра I, розвинуло принципи розшукового процесу, закладені в лютневому Іменному Указі. Провідна роль у процесі відводиться суду, при цьому саме судочинство стає негласним і письмовим. Грунтуючись на теорії формальних доказів, «царицею доказів» стає визнання підозрюваним своєї вини, у зв'язку з чим зростає роль тортур, як засобів його отримання. Застосування тортур чітко регламентувалося, при цьому на важливість тортур також вказує те, що їх застосування допускалося і відносно свідків при розгляді цивільних справ: «... когда свидѣтель въ большихъ и важныхъ гражданскихъ дѣлахъ въ скаскѣ своей обробѣтъ или смутится или въ лицѣ измѣнится, то пытанъ бываетъ» [9, с. 404] (ст. 3 Глави VI Другої частини процесу

«Про розпитування з пристрастю та про тортури»). Законодавець обмежив участь захисників у процесі та встановив стислий порядок розгляду справ. Як пише М.М. Розін, процес передбачав «протиставлення судді-слідчого – особі, яка служила предметом розшуку... Право переслідування належить державі. Обвинувачений реалізує свої права лише в межах, наданих слідчим. Слідство не пов'язане з процесуальною формою, момент закінчення слідства визначається слідчим» [14, с. 342].

В цілому, реформи Петра I, які безпосередньо стосувалися кримінального процесу, можна охарактеризувати: відсутністю змагальності в кримінальному процесі; відсутністю рівноправності сторін кримінального процесу; відсутністю поділу процесуальних функцій у кримінальному процесі; домінуванням формальної системи доказів. До прийняття в 1723 році Іменного Указу «Про форму суду» дані характеристики цілком можна було віднести і до цивільного процесу, який, фактично, становив єдине ціле з процесом кримінальним. Іменний Указ відновив діючу раніше форму процесу для розгляду цивільних та більшої частини кримінальних справ. Варто відзначити, що на практиці зазначені зміни проіснували відносно недовго. Уже в наступному 1724 році норми Іменного Указу поширювалися лише на цивільні справи, а в подальшому перестали застосовуватися і до них. В історії кримінального процесу на всій території Російської Імперії настав період, коли державне начало повністю поглинуло приватне, позбавивши особистість будь-яких прав.

Жорстокість розшукового процесу, протиставлення держави особистості в такій формі, викликало різкий осуд з боку освічених громадян Імперії. З кінця XVIII ст. в юридичному середовищі не вщухали дискусії про те, яким чином має бути влаштовано кримінальне судочинство. Суперечки в літературі стали відображенням тієї глибокої кризи, яку переживав слідчий процес. Суспільні погляди на цінність людської особистості змінилися, що вимагало заміни розшукового процесу новою формою. Викоринити з кримінального процесу загрозу особистій свободі планувалося за допомогою встановлення змагального начала [7, с. 17]. Незважаючи на зазначену й обґрунтовану в юридичному середовищі необхідність зміни розшукового порядку провадження, він проіснував у Російській Імперії до кінця судової реформи Олександра II, по за-

вершенні якої були прийняті Судові статuti 1864 року.

Судові статuti включали в себе: Заснування судових установ, Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства та Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Так, Статут кримінального судочинства закріпив змішану форму кримінального процесу, в основі якого, нарівні з іншими принципами, проглядався принцип змагальності. Судовий розгляд у кримінальних справах став змагальним, гласним і усним. Варто зазначити, що принцип змагальності в судовому розгляді затверджувався наступними положеннями:

1. Законодавче закріплення незалежності та керівної ролі суду. Суд був відокремлений від обвинувачення: законодавчо закріплювався поділ судової та адміністративної влади (в особі поліції, що здійснювала розшук) (ст. ст. 3, 4, 5). Проголошувався принцип незалежності й незмінності суддів.

У науковій літературі даного історичного періоду відзначалося, що пасивність суду є основним показником змагальності, а збір самим судом доказів для винесення вироку – ознакою розшуку [5, с. 87]. Таким чином, якщо дослідження зібраного матеріалу, яке становить завдання судового слідства, знаходиться в руках сторін, то слідство набуває змагального характеру. Послідовне втілення змагального начала, в свою чергу, передбачає пасивне ставлення суду до спору. Суд у такому випадку є лише неупередженим спостерігачем за здійснюваним сторонами дослідженням. У цьому вчені XIX ст., так само, як і деякі сучасні процесуалісти, вбачали за поруку неупередженого ставлення суду до особи при вирішенні питання про її винність. Однак, повна пасивність суду, навіть його байдужість до дослідження, яке відбувається на судовому слідстві, несумісні з публічною природою кримінально-процесуального відношення, що добре усвідомлювалося авторами Статуту кримінального судочинства [1, с. 135–136], які ввели в кримінальне судочинство так зване «інструкційне начало».

Інструкційне начало мало на увазі, що суду все-таки не повністю відмовляється у праві самостійно впливати на збір надаваних доказів. У виняткових випадках, коли суд не в змозі сформулювати внутрішнє переконання про наявність (іноді – відсутність) факту, що

має значення для справи, а також за умови, що суду точно відомо, з якого джерела можна отримати потрібні відомості, – суд має право усунути неповноту судового слідства шляхом самостійного залучення відсутнього доказу. Початок судового змагання не відкидає самодіяльності суду в кримінальному судочинстві та не зобов'язує його вирішувати справу лише на підставі даних, пред'явлених сторонами [10, с. 286, 287], що знайшло своє відображення в ст. ст. 690, 692 Статуту кримінального судочинства (незалежно від клопотання сторін, суд має право «зі свого почину» викликати колишніх експертів для допиту або призначити нову експертизу) та у ст. ст. 688, 689 (повідка огляду або новий огляд з ініціативи суду). Крім того, головуючий, в силу ст. 613 Статуту кримінального судочинства, повинен був організувати судове слідство таким чином, щоб воно якнайкраще сприяло розкриттю істини. Інструкційне начало узгоджувалося з публічним характером кримінального процесу, виходячи з якого суд не може ігнорувати помилки, допущені сторонами в процесі. Зазначена позиція повністю узгоджується з принципом винесення вироку на підставі виключно внутрішнього переконання суддів, яке, в свою чергу, ґрунтувалося на сукупності обставин, виявлених при провадженні слідства й суду.

2. Закріплення принципу розподілу змагальних сторін та їх процесуальних функцій. Судовою реформою 1864 року вперше був створений інститут адвокатури («присяжних повірених») (ст. ст. 44, 90, 557, 562, 565, 566). У свою чергу, функції обвинувачення в загальних судових установах поклалися виключно на органи прокуратури. Незважаючи на те, що прокуратура входила до складу судового відомства, вона мала свою особливу організацію. Сутність прокурорського обов'язку полягала, перш за все, в нагляді за чітким дотриманням законів; у виявленні й переслідуванні перед судом будь-якого порушення законного порядку та у вимозі його відновлення; в наданні суду попередніх висновків у випадках, зазначених у Статутах цивільного і кримінального судочинства [6, с. 39-40]. Всі заходи, необхідні для провадження слідства, міг застосовувати лише судовий слідчий (ст. ст. 264, 266), який не міг відмовитися від виконання вимог прокурора, що стосуються дослідження обставин справи та збирання доказів (ст. ст. 281, 282). Проку-

пор мав право повернути справу на дослідження (ст. 512), але не мав права втручатися у проведення слідчих дій; він міг лише бути присутнім при цьому, а також знайомитися з матеріалами справи (ст. 280). В цілому, роль прокурора була більше пасивною, ніж активною, що надавало слідчому більше самостійності. Такий законодавчий підхід мав як позитивні, так і негативні сторони.

3. Відмова від концепції формальних доказів. Закріплені у пореформеному законодавстві правила щодо сили доказів служили лише керівництвом при визначенні провини або невинності підсудних. Визнання підсудним своєї провини втратило свою беззастережну доказову силу. Так, Статут кримінального судочинства (ст. ст. 681, 682) надає зізнанню значення обставини, що впливає на обсяг доказового матеріалу: при зізнанні, яке не викликає сумнівів, суд мав право не проводити судового слідства; в іншому випадку, незважаючи на здійснене підсудним зізнання, судді, присяжні, прокурор та особи, які беруть участь у справі, могли зажадати судового дослідження, і суд зобов'язаний був розпочати розгляд та перевірку доказів.

4. Закріплення рівноправності сторін (обвинувачення і захисту) на стадії судового розгляду. Обидві сторони користувалися ідентичним правом надавати докази винності або невинності підсудного. Були також розширені права обвинуваченого, який на попередньому слідстві міг бути присутнім при огляді та опосвідченні, обшуку, виїмці, допиті свідків, дізнанні через обхідних людей, а також розглядати все провадження після закінчення слідства (ст. ст. 316, 359, 444, 455, 459, 462, 463, 466, 468, 469, 475, 476, 477, 478, 491).

Статут кримінального судочинства дозволяв оскарження усіх слідчих дій всіма особами, які беруть участь у справі. Був передбачений апеляційний та касаційний порядок розгляду справ з чітко регламентованою процедурою подання й розгляду апеляційних відгуків і протестів та касаційних скарг і протестів (Розділ 5, Книга 2 «Порядку провадження в загальних судових місцях»).

ВИСНОВКИ

Таким чином, слідчо-обвинувальний процес, запроваджений судовою реформою 1864 року, на стадії попереднього слідства зберіг яскраво виражені розшукові начала, а на стадії судового розгляду набув змагальних начал. При цьому, переважне значення при допитах зберігалось за сторонами (обвинувачення і захисту) з наділенням їх рівноправністю на судовому слідстві. Суд, у свою чергу, отримав право заповнювати пізнання своїм допитом, виправляти неповноту й помилки сторін. В цьому й полягав зміст змішаної форми кримінального процесу, яка в незмінному вигляді проіснувала до 1917 року, коли у зв'язку з несприятливою політичною, економічною та соціальною обстановкою, обтяженою участю країни в Першій світовій війні, Російська Імперія не припинила своє існування. Збереження балансу особистих та суспільних інтересів у кримінальному судочинстві було безперечною перевагою Статуту кримінального судочинства не тільки в порівнянні з аналогічними правовими актами зарубіжних країн, але й із першими радянськими кримінально-процесуальними кодексами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Chichkanov, A. (2003). *Funkcii prokurora i princip sostyazatel'nosti v rossijskom ugolovnom sudoproizvodstve* [Functions of the Prosecutor and the Adversarial Principle in Russian Criminal Proceedings] (Doctoral thesis). Saint-Peterburg (in Russian)
[Чичканов, А. (2003). *Функции прокурора и принцип состязательности в российском уголовном судопроизводстве* (Кандидатская диссертация). Санкт-Петербург].
2. Gabrelian, A. (2021). *Administrativno-pravove zabezpechennia derzhavnoi polityky u protydii prostytutsii* [Administrative and legal support of state policy in combating prostitution] (Doctoral thesis). Kyiv (in Ukrainian)
[Габрелян, А. (2021). *Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції* (Кандидатська дисертація). Київ].
3. Gabrelian, A. (2021). *Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pravookhoronnykh orhaniv shchodo protydii ekonomichnii zlochynnosti* [Directions for improving the effectiveness of law

- enforcement agencies in combating economic crime]. *Derzhavne upravlinnia ta administruvannia, sfera obsluhovuvannia, ekonomika ta mizhnarodni vidnosyny yak rushiini sily ekonomichnoho zrostannia derzhav XXI stolittia* (pp. 2–18). Vinnytsia (in Ukrainian) [Габрелян, А. (2021). Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття* (с. 2–18). Вінниця].
4. Gabrelyan, A. (2020). Object of offensive provided by Art. 181-1 the code of Ukraine about administrative offences «consuming prostitution». *ScienceRise: Juridical Science*, 3(13), 27–33. doi: 10.15587/2523-4153.2020.213796
 5. Glazer, YU. (1884). *Rukovodstvo po ugovnomu processu* [Criminal Procedure Guide]. Saint-Peterburg: Redakciya ZHurnala grazhdanskogo i ugovnogo prava (in Russian) [Глазер, Ю. (1884). *Руководство по уголовному процессу*. Санкт-Петербург: Редакция Журнала гражданского и уголовного права].
 6. Kochetkova, E. (2007). *Sostyazatel'nost' v sudebnom sledstvii po ugovnym delam* [Competitiveness in judicial investigation in criminal cases] (Doctoral thesis). Voronezh (in Russian) [Кочеткова, Е. (2007). *Состязательность в судебном следствии по уголовным делам* (Кандидатская диссертация). Воронеж].
 7. Lotysh, T. (2003). *Princip sostyazatel'nosti i garantii ego obespecheniya v ugovnom sudoproizvodstve* [The adversarial principle and guarantees of its provision in criminal proceedings]. Moscow (in Russian) [Лотыш, Т. (2003). *Принцип состязательности и гарантии его обеспечения в уголовном судопроизводстве*. Москва].
 8. Moroz, S., & Gabrelya, A. (2016). *Aktual'nye problemy formirovaniya instituta chastnyh ispolnitelej v Ukraine* [Actual problems of formation of private executors institute in Ukraine]. *Traektoriia nauki*, 7, 11–19 (in Russian) [Мороз, С., & Габрелян, А. (2016). Актуальные проблемы формирования института частных исполнителей в Украине. *Траектория науки*, 7, 11–19].
 9. N. d. (1830). *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie pervoe: s 1649 po 12 dekabrya 1825 goda* [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire. First collection: from 1649 to 12 December 1825] (Vol. 5). Saint-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ee Imperatorskogo Velichestva kancelarii (in Russian) [N. d. (1830). *Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года* (Том 5). Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной ее Императорского Величества канцелярии].
 10. N. d. (1863). *Ob'yasnitel'naya zapiska k projektu Ustava Ugolovnogo Sudoproizvodstva* [Explanatory Note to the Draft Statute of Criminal Procedure]. Saint-Peterburg (in Russian) [N. d. (1863). *Объяснительная записка к проекту Устава Уголовного Судопроизводства*. Санкт-Петербург].
 11. N. d. (1867). *Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda* [Judicial Charters November 20, 1864] (Vol. 2: Ustav ugovnogo sudoproizvodstva). Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/372592> (in Russian) [N. d. (1867). *Судебные уставы 20 ноября 1864 года* (Ч. 2: Устав уголовного судопроизводства). URL: <https://www.prlib.ru/item/372592>].
 12. Nazhimov, V. (1997). *Tipy, formy i vidy ugovnogo processa* [Types, forms and types of criminal proceedings]. Kaliningrad: KGU (in Russian) [Нажимов, В. (1997). *Типы, формы и виды уголовного процесса*. Калининград: КГУ].
 13. Nikitina, I. (2006). *Princip sostyazatel'nosti i problemy ego realizacii v stadii sudebnogo razbiratel'stva* [The adversarial principle and problems of its implementation at the trial stage] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)

[Никитина, И. (2006). *Принцип состязательности и проблемы его реализации в стадии судебного разбирательства* (Кандидатская диссертация). Москва].

14. Rozin, N. (1914). *Ugolovnoe sudoproizvodstvo* [Criminal proceedings] (2nd ed.). Saint-Peterburg: Pravo (in Russian)
[Розин, Н. (1914). *Уголовное судопроизводство* (2-изд.). Санкт-Петербург: Право].
15. Sardaryan, N. (2010). *Realizaciya principa sostyazatel'nosti na dosudebnyh stadiyah ugolvnogo processa* [Implementation of the adversarial principle at the pre-trial stages of the criminal process] (Doctoral thesis). Moscow (in Russian)
[Сардарян, Н. (2010). *Реализация принципа состязательности на досудебных стадиях уголовного процесса* (Кандидатская диссертация). Москва].